

Ewa Fogelzang-Adler

Problematyka praw, wolności i obowiązków obywatelskich w konspiracyjnych publikacjach Stronnictwa Demokratycznego oraz ugrupowań z nim związanych (1939-1945)

Acta Scientifica Academiae Ostroviensis nr 20, 36-56

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ewa Fogelzang-Adler

PROBLEMATYKA PRAW, WOLNOŚCI I OBOWIĄZKÓW OBYWATELSKICH W KONSPIRACYJNYCH PUBLIKACJACH STRONNICTWA DEMOKRATYCZNEGO ORAZ UGRUPOWAŃ Z NIM ZWIĄZANYCH (1939-1945)

W myśli politycznej Stronnictwa Demokratycznego problematyka praw i obowiązków obywatelskich znalazła swoje stałe miejsce.¹ Autorzy tzw. „Małej Deklaracji Demokratycznej” z października 1937 roku generalnej krytyce poddali zakres swobód obywatelskich w okresie międzywojennym.² Rosnące z roku na rok bezrobocie na wsi i mieście,

¹ Bazę źródłową artykułu, będącego próbą prezentacji poglądów Stronnictwa Demokratycznego na problematykę praw, wolności i obowiązków obywatelskich stanowią zachowane konspiracyjne dokumenty programowe, artykuły publicystyczne oraz inne druki obu nurtów działającego w latach wojny i okupacji Stronnictwa Demokratycznego: SD „Prostokąt” i Stronnictwa Polskiej Demokracji, Ruchu Młodej Demokracji, a także ugrupowań wówczas współpracujących z nimi. Były to: Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa, Związek Odnowy Rzeczypospolitej oraz szersze porozumienia demokratyczne, których SD „Prostokąt” lub SPD były współorganizatorami: Społeczna Organizacja Samoobrony, Centralizacja Stronnictw Demokratycznych, Socjalistycznych i Syndykalistycznych, Zjednoczenie Demokratyczne.

Cezurę początkową artykułu stanowi wrzesień 1939 roku – w końcu tego miesiąca zaczęto zawiązywać struktury demokratycznego ruchu oporu, zaś końcową – przełom 1944/1945 roku, jako data wyznaczająca zakończenie aktywności SD oraz ugrupowań z nim związanych.

Ze względu na swoisty charakter źródeł (druki konspiracyjne), w celu oddania ich klimatu, w toku przedstawiania rozważań na temat statusu jednostki w wyzwonym kraju zamieszczona została stosunkowo duża liczba cytatów, zaczerpniętych z dokumentu najistotniejszych dla myśli programowej demokratów.

² 16 października 1937 r. na zebraniu organizacyjnym warszawskiego Klubu Demokratycznego została przyjęta Deklaracja Klubu Demokratycznego, nazwana w historiografii Stronnictwa Demokratycznego „Małą Deklaracją Demokratyczną”. Działalność programowa, w sprawach ustrojowych głosiła: „(...) oparcie bytu Rzeczypospolitej na mocy charakteru, odwadze cywilnej i godności obywatelskiej jednostek zespolonych z państwem i związanych silnie z ogólną ideą bezinteresownej służby publicznej”. *Materiały do historii Klubów*

niska stopa życiowa, analfabetyzm, brak demokratycznych rozwiązań, które powodowały odsuwanie „szerokich mas” od udziału w rządzeniu krajem, akty terroru o podłożu politycznym, wadliwa, wypaczająca oczekiwania społeczne antydemokratyczna ordynacja wyborcza, to czynniki, które zdaniem demokratów decydowały o wyjątkowo niekorzystnej sytuacji jednostki w II Rzeczypospolitej.³ Zmiana tego stanu miała nastąpić poprzez zrównanie praw wszystkich obywateli; nie rozstrzyganie jakichkolwiek sporów i spraw wewnętrznych według kryterium narodowości bądź wyznania.⁴

W tzw. „Dużej Deklaracji Demokratycznej” wysuwane wcześniej postulaty uzupełniano żądaniami: rozbudowy samorządu jako formy współdziałania obywateli w rządzeniu państwem, rozszerzenia działalności związków zawodowych, niezawisłości sędziowskiej, wolności sumienia i wyznania, ustawodawstwa ochronnego oraz opieki społecznej. Prezentując pogląd o potrzebie spełniania określonych obowiązków względem ojczyzny stwierdzono równocześnie: „(...) obywatel nie może być tylko obiektem rządzenia, wtłoczonym bezmyślnie w tryby maszyny administracyjnej (...)”.⁵

Należy przytoczyć jeszcze fragment deklaracji, który w późniejszej działalności Stronnictwa wpłynął w bardzo istotny sposób na kształtowanie poglądów jego działaczy, m.in. na problematykę praw, wolności i obowiązków obywateli. Brzmiał on: „Najdoskonalej zorganizowane jest państwo, w którym wartość charakteru, uzdolnienie oraz inicjatywa twórcza jednostek, mają zapewniony możliwie swobodny rozwój. (...) Pragnąc stworzyć trwałe warunki wszechstronnego rozwoju jednostki ludzkiej w atmosferze życzliwości między ludźmi, dążymy do

Demokratycznych i Stronnictwa Demokratycznego w latach 1937 – 1939, Warszawa 1964, cz. I, s. 162.

³ Op.cit., s. 162.

⁴ Zob. także, np. *Walka o nowego człowieka, Materiały do historii Klubów Demokratycznych i Stronnictwa Demokratycznego w latach 1937 – 1939*, op. cit., s. 64; *M. Michałowicz, człowiek, działacz, polityk*, Warszawa 1972, cz. II, s. 58. Także: *Materiały...*, op.cit., s. 198.

⁵ Uchwalona na I Kongresie Stronnictwa Demokratycznego (15 –16 kwiecień 1939 r.) Deklaracja Programowa SD (zawierająca program partii formułujący jej stanowisko zarówno wobec najistotniejszych ówczesnych problemów wewnętrznych, jak i międzynarodowych) określana jest także jako „Duża Deklaracja Demokratyczna”.

sprawiedliwości społecznej. Żądając wolności myśli i swobody sumienia, dążymy do prawdy”.⁶

Wybuch II wojny światowej przeszkodził w sprawdzeniu nośności społecznej postulatów zawartych w obu deklaracjach przedwrześniowych. Agresja Niemiec hitlerowskich na Polskę nie pozwoliła na pełniejsze rozwinięcie i sprecyzowanie ówczesnych poglądów Stronnictwa Demokratycznego na prawa i obowiązki obywateli. Przerwana została zaledwie kilkumiesięczna, rozpoczęta w kwietniu 1939 roku, działalność polityczna Stronnictwa Demokratycznego. Jednak już w pierwszych miesiącach okupacji podjęło ono działania konspiracyjne, uczestnicząc we wszystkich jego formach – programowych, politycznych, zbrojnych. Podobnie jak inne podziemne ugrupowania polityczne, SD podejmowało nie tylko inicjatywy skierowane przeciwko okupantowi, ale również próbowało określić kształt ustrojowy przyszłej Polski.

W czasach terroru i bezprawia, ignorowania norm prawa międzynarodowego, lekceważenia wartości życia ludzkiego, łamania wszelkich praw człowieka, przemyśleniom ustrojowym Stronnictwa Demokratycznego oraz organizacji związanych z nim wówczas towarzyszyła troska o gwarancję respektowania praw i wolności obywatelskich w odrodzonym, suwerennym państwie.

Ruch demokratyczny w publikacjach wydawanych w okresie wojny i okupacji postulował wprowadzenie do ustroju politycznego powojennej Polski wielu wartości, mających zmienić rzeczywistość społeczną. Wśród nich jedną z najważniejszych stanowiły prawa i wolności obywatelskie, określające status jednostki w społeczeństwie.

Zwraca uwagę stosunkowo szeroki katalog proponowanych praw i wolności, w którym opowiadano się za równością wszystkich obywateli, niezależnie od ich pochodzenia, wyznania, rasy i narodowości. Zakładano, że obywatele wyzwolonego kraju będą mieli zagwarantowane podstawowe prawa obywatelskie i swobody polityczne, m.in. prawo do pracy, nauki, opieki lekarskiej, wolność słowa, wyznania, sumienia, zrzeszania się, zgromadzeń.⁷ Jednak dobro jednostki nie mogło

⁶ *Materiały...*, op.cit., s. 516.

⁷ Kwestie te ujmowano w taki sposób zarówno w dokumentach programowych jak i w artykułach publicystycznych. Zob. np. *Deklaracja Ideowa*, „Myśl Społeczna – Polityczna” nr 1, 09. 1940; *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa*,

stać w sprzeczności z dobrem ogółu. Domagano się, aby powojenne państwo zapewniło obywatelom nie tylko teoretyczne prawa i wolności, ale także stworzyło faktyczną możliwość ich oddziaływania na życie publiczne. Postulowano: Polska musi być demokratyczna nie tylko w sferze politycznej, ale i społecznej. Droga do tego - jak sądzono - prowadziła poprzez reformy społeczne, rozbudowę samorządu oraz umożliwienie każdej zdolnej jednostce dostępu do warstwy kierowniczej. Warto podkreślić, że w wydawanych w latach 1939-1945 publikacjach zapewnienie praw jednostki do wolności i równości wiązano z takim ukształtowaniem stosunków społeczno - politycznych, aby obywatel, będąc współtwórcą dobrobytu narodowego, mógł korzystać ze wszystkich dóbr materialnych i kulturalnych.

W pierwszej, ogłoszonej w czasie okupacji „Deklaracji Ideowej” demokraci podjęli krytykę rzeczywistości społeczno - politycznej Polski międzywojennej. Opierając się na głównych założeniach „Deklaracji Programowej Stronnictwa” z kwietnia 1939 roku domagali się rygorystycznego respektowania praw obywateli przez państwo. Żądali: „Nietykalność ich powinna być zagwarantowana drogą sankcji niemniej surowych niż te, które będą przewidywane za naruszenie obowiązków obywatela wobec państwa”.⁸ Za krzywdzący uznali tradycyjny podział pracowników na fizycznych i umysłowych, gdyż – podkreślali - zarówno praca fizyczna, jak i umysłowa obywateli stanowi niezbędne składniki funkcjonowania państwa. Dlatego ustawy polityki socjalnej nie powinny różnicować w zależności od rodzaju wykonywanej pracy: procedury, czasu na jaki zawiera się umowę o pracę, czasu urlopów, wysokości świadczeń itp. Egzystencję obywateli miał zapewnić powszechny obowiązek pracy „podjęty w duchu wolności i poszanowania indywidualności człowieka”.⁹ W dokumencie tym dominowało także przekonanie, że cechą obywateli niepodległej Polski nie powinna być apolityczność. Powinni oni posiadać wiedzę na temat najistotniejszych spraw z zakresu funkcjonowania państwa, gdyż daje ona możliwość podejmowania właściwych decyzji, wpływających na bieg wydarzeń

Warszawa 10. 1942; *Tezy Ideowe SPD*, Warszawa 07. 1943; *Demokracja i propaganda*, „Przegląd Propagandowy” nr 5, 1. 09. 1943.

⁸ *Deklaracja Programowa Stronnictwa Demokratycznego*, Warszawa 04.1939; *Stronnictwo-Demokratyczne, Teksty i przyczynki*, op. cit., wyd. II; *Deklaracja Ideowa Stronnictwa Demokratycznego*, op.cit., s. 3.

⁹ Op.cit., s. 3.

społeczno - politycznych w kraju. W zamian za to państwo, poprzez swoje działania wyrażone w realizacji polityki socjalnej, powinno zapewnić im właściwą opiekę i stwarzać warunki do wszechstronnego rozwoju.¹⁰

Rozwój jednostki uznali demokraci za jedno z jej podstawowych praw, zaś prawo obywatela do „zajmowania się polityką” w niektórych publikacjach rozpatrywali nawet w kategoriach obowiązku.¹¹ W „Dzienniku Polskim” wielokrotnie wymieniano prawo jednostek do rozwoju oraz rozważano kwestie utrzymania równowagi pomiędzy prawami a obowiązkami obywatelskimi. W artykule zatytułowanym „Postawa obywatela wobec zagadnień politycznych” stwierdzono: „obywatel ma pełne prawo a nawet obowiązek zajmować się polityką. Oczywiście nie każdy obywatel musi być aktywnym politykiem. Jednak każdy powinien rozumieć się na polityce i znać jej podstawowe elementy, aby nie tylko orientować się zawsze w bieżących zagadnieniach państwowych, ale przede wszystkim by wziąć udział w stosownej chwili w akcie politycznym - głównie przy wyborach, z pełną świadomością woli wywarcia istotnego wpływu na bieg wydarzeń politycznych w kraju”.¹²

W opublikowanych w sierpniu 1942 r. „Założeniach wyjściowych dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej” głoszono tezę, iż w nowym łaździe powojennym: „(...) ludzkość musi powrócić do przeświadczenia, że nie mogą istnieć wartości wyższego rzędu od idei dobra i gwarancji rozwoju jednostki ludzkiej”.¹³ W programie tym problematykę praw i wolności obywatelskich podjęto w kontekście demokratycznych przeobrażeń ustrojowych powojennej Polski, zaznaczając, że za najważniejszą w tych kwestiach należy uznać ochronę godności oraz praw człowieka i obywatela.

Podobne propozycje zostały zawarte w następnym dokumencie programowym. W „Zarysie programu organizacji nowoczesnego państwa” żądano zniesienia wszelkich ograniczeń swobód obywatelskich wobec wszystkich obywateli i zapewnienia im pełnego równoupraw-

¹⁰ Op.cit., s. 3. Zob. również: *Stanowisko mas pracujących Polski*, op.cit., s. 4.

¹¹ *Podstawa obywatela wobec zagadnień politycznych*, „Dziennik Polski”, 9.02.1943, s. 4.

¹² Op.cit., s. 4.

¹³ *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej*, „Nowe Drogi” (dodatek) nr 10, 1. 08. 1942, s. 1.

nienia. Swobodę rozwoju mniejszości narodowych zamieszkujących zwarcie niektóre tereny miała zapewnić autonomia terytorialna oraz - jak pisano - „cały system polityczny, oparty na samorządności społecznej”.¹⁴ Podkreślano prawo każdego obywatela do posiadania własnego mieszkania. W zakresie użytkowania nieruchomości i budowy domów mieszkalnych przewidywano istnienie odpowiednich form kontroli społecznej.

Spośród wolności i praw osobistych wymieniano m.in. wolność wyznania. Zapowiadano: „Kościół katolicki zarówno jak i związki organizacyjne innych wyznań będą miały zapewnioną prawnie swobodę rozwoju na zasadach rozdziału od państwa i wewnętrznej autonomii w ramach prawa i nadzoru państwowego, opartych na normach konstytucyjnych, ustalonych przez Konstytuante”.¹⁵

Swoboda zakładania zrzeszeń i uczestnictwa w nich zdominowała treść wymienianych praw i wolności politycznych. Opowiadano się za rozwojem wszelkich demokratycznych ruchów ideowych „(...) stojących na gruncie demokracji politycznej, gospodarczej i społecznej, z zabezpieczeniem się przeciw wyzyskiwaniu wolności demokratycznych, przez ruchy mające na celu unicestwienie podstaw demokracji”.¹⁶ W kwestiach tych zastrzegano również, iż: „Ruch zawodowy robotników i pracowników umysłowych będzie wolny, uregulowany i otoczony opieką prawną, przedstawiciele związków zawodowych będą uczestniczyć w tworzeniu prawno - publicznych organizacji powołanych do funkcji administracyjnych”.¹⁷

Stronnictwo Demokratyczne wielokrotnie wypowiadało się na temat wolności, praw i obowiązków obywatelskich, choć czasami traktowało je dość ogólnikowo. Niewiele nowych treści dotyczących statusu jednostki w wyzwolonym kraju wniósł „Projekt Deklaracji Ideowej Stronnictwa Demokratycznego” z kwietnia 1943 roku. Według niego, założeniami nowego ustroju politycznego miały się stać - jak akcentowali autorzy - idee wolności, równości oraz praw człowieka i obywatela.¹⁸ Zobowiązywano państwo do rozwinięcia aktywności

¹⁴ *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa*, Warszawa 1942, s. 4.

¹⁵ *Op.cit.*, s. 4.

¹⁶ *Op.cit.*, s. 3.

¹⁷ *Op.cit.*, s. 3

¹⁸ *Projekt Deklaracji Ideowej Stronnictwa Demokratycznego*, *op. cit.*, s. 1. Podkreślano: „Wytyczne nowego ruchu demokratycznego mają za podstawę pełny rozwój

w zakresie zapewnienia obywatelom przysługującym im wolności i praw. W szczególności państwo miało zapewnić: „(...) pełny i nieskrępowany udział w dobrach materialnych, kulturalnych i ideowych, jakimi (...) rozporządza, wolność indywidualną, wolność słowa i pisma, (...) zrzeszania się, przedstawicielstwo narodowe, wybierane przez cały naród w uczciwym 5-cio przymiotnikowym głosowaniu, niezawisłe sądownictwo, z udziałem czynnika społecznego”.¹⁹ W dalszej części deklaracji zapewniano, że państwo zagwarantuje wszystkim obywatelom równe prawa, nakładając na nich również jednakowe obowiązki. W dokumencie powtórzono niemal dosłownie postulat zawarty w „Deklaracji Ideowej” z 1940 roku, odnoszący się do przestrzegania praw człowieka i obywatela. Wyrażono go słowami: „Naczelną zasadą winny być rygorystycznie przestrzegane prawa człowieka i obywatela zagwarantowane drogą surowych sankcji nie mniejszych od tych, które będą przewidziane za naruszenie obowiązków obywatela wobec państwa”.²⁰

Doświadczenia wynikające z wojny i konfrontacja z dwoma systemami totalitarnymi: faszyzmem i komunizmem zaowocowały w deklaracji „Na chwilę przełomu” rozwinięciem postulatów sformułowanych wcześniej. Prezentowała ona oficjalne stanowisko SD „Prostokąt” już po wyłączeniu się z niego Stronnictwa Polskiej Demokracji, można jednak uznać, że podobne poglądy dominowały wówczas także w innych nurtach ruchu demokratycznego. Część sformułowań zawartych w niej została zaczerpnięta z zapisów „Deklaracji Ideowej” z września 1940 roku oraz „Projektu Deklaracji Ideowej Stronnictwa Demokratycznego”. Głoszono w niej: „Rodzi się nowe, pełniejsze sformułowanie praw i obowiązków człowieka i obywatela, które pogodzi kardynalne prawa jednostki do wolności i swobodnego rozwoju z interesem zbiorowym (...)”.²¹ Słowa te mogły stanowić wyraz próby odchodzenia od XIX-wiecznej liberalnej koncepcji praw obywatelskich w stronę propozycji tzw. liberalizmu socjalnego, z jego zasadą harmonizowania często sprzecznych interesów indywi-

polityczny, ekonomiczny i kulturalny człowieka pracy. W szczególności każdy człowiek musi mieć zapewnione: a) pracę, która umożliwi mu godziwą egzystencję, b) zabezpieczenie przed bezrobociem, c) zabezpieczenie przed chorobą, d) zabezpieczenie na starość. Op.cit., s. 1.

¹⁹ Op.cit., s. 2.

²⁰ Op.cit., s. 2.

²¹ Na chwilę przełomu, „Nowe Drogi” nr 29, 25. 11. 1943, s. 3.

dualnych i społecznych. Zmierając do realizacji koncepcji „państwa społecznego” sądzono, że sprawy państwowe powinny być rozwiązywane poprzez szeroki i jak najbardziej bezpośredni udział obywateli w procesach decyzyjnych, „będących sumą wspólnych decyzji poszczególnych jednostek (...) organizowaniem się ogółu obywateli we wszystkich dziedzinach życia społecznego i związaniem ich z państwem stałymi ogniwami organizacji publicznej, wzmocnieniem społecznego czynnika fachowego w ustawodawstwie i kontroli publicznej, szerokim udziałem społeczeństwa w zarządzie publicznym przez rozbudowę systemu samorządów.”²²

Ogólna demokratyzacja ustroju (uspołecznienie, samorządzenie, decentralizacja, poszanowanie praw i wolności obywateli) miała przyczynić się do zniwelowania antagonizmów narodowościowych. Zaspakajanie dążeń narodowych i społecznych mniejszości mieściło się w ogólnych ramach planowanego ustroju. Jak pisano - „(...) zawiera się w nim samorządność terytoriów narodowościowo-mieszanych, która powinna znaleźć właściwą równowagę między postulatami autonomii a jednolitością i sprawnością działania państwa jako całości. Przy zabezpieczeniu egzystencji i stanu posiadania ludności polskiej, zasadą będzie stworzenie warunków dla pełnego rozwoju narodowego mniejszości na terenach mieszanych, przez prawo do własnych form i urządzeń życia kulturalnego, społecznego i gospodarczego oraz do udziału w życiu państwowym całej Rzeczypospolitej”.²³

Państwo miało gwarantować każdemu obywatelowi ochronę wolności osobistej, swobodę wypowiedzi, realizację pełni praw politycznych i obywatelskich: czynny udział w życiu publicznym, wpływ na decyzje ustawodawcze i kontrolę działalności władzy wykonawczej. Zobowiązane zostało również do zapewnienia godnych warunków życia i rozwoju: minimum egzystencji, pracy, możliwości kształcenia, stworzenia warunków do równego startu życiowego i możliwości awansu, korzystania z opieki socjalnej.

Celem demokratyzacji życia gospodarczego było „upowszechnienie dobrobytu i sprawiedliwy podział dochodu społecznego”.²⁴ Jedynym tytułem uczestnictwa w nim powinna być praca. Szczególnie ważną rolę

²² Op.cit., s. 2.

²³ Op.cit., s. 3 - 4.

²⁴ Op.cit., s. 3. Zob. także: *Rola inteligencji w życiu politycznym*, „Dziennik Polski” nr 502, 6.04.1943, s. 3.

wyznaczano przedstawicielstwom pracowniczym, którym przypisano funkcje kontrolne w zakresie organizacji pracy i kontroli zysków przedsiębiorstwa, a także udział w kierowaniu nim.

Demokraci dopuszczali ewentualność doraźnego ograniczenia praw i swobód obywateli. Podkreślali jednak, że może to nastąpić jedynie w okresie bezpośrednio następującym po wyzwoleniu.²⁵ Formą prawną uznaną w okresie przejściowym miały być dekrety rządowe. Jak zaznaczali: „System dekretowania musi jednak nosić charakter doraźny i przejściowy, ma on dokonać jedynie koniecznego zniwelowania gruntu pod zręby przyszłego ustroju. Naczelnym nakazem jest dążenie do jak najszybszego przywrócenia form zorganizowanego życia społecznego i pełni praw politycznych obywateli”.²⁶

W „Tezach Ideowych” Stronnictwa Polskiej Demokracji powtórzone zostały postulaty zgłoszone wcześniej przez Stronnictwo Demokratyczne. Dowodzi to tego, że w kwestii praw i swobód obywatelskich nie było istotnych rozbieżności pomiędzy obydwoma nurtami SD. SPD żądało równouprawnienia wszystkich obywateli według zasady: równe prawa i równe obowiązki, z gwarancją zapewnienia wszystkim mniejszościom narodowym pełni praw obywatelskich oraz swobody rozwoju kulturalnego. Planowano demokratyzację organizacji szkolnictwa i życia kulturalnego: możliwość kształcenia się w zakresie ogólnym i zawodowym przez całą młodzież, oparcie powszechności oświaty o bezpłatną szkołę dziesięcioletnią, upowszechnienie kultury w zakresie udziału w procesach twórczych i korzystaniu z niej, szczególna opieka państwa nad nauką, literaturą i sztuką.

W kwestii praw, swobód i obowiązków obywatelskich stanowisko ruchu demokratycznego nie zostało zmienione do końca wojny. W wielu publikacjach prasowych SPD autorzy apelowali o to, aby w wyzwolonym kraju dać zatrudnienie wszystkim ludziom zdolnym do pracy, podjąć działania zmierzające do zorganizowania sprawnego systemu ubezpieczeń społecznych, zapewnić równe możliwości kształcenia poprzez zniesienie w tym względzie jakichkolwiek przywilejów i zorganizowanie odpowiednich warunków do podejmowania nauki. Doma-

²⁵ *Na chwilę przelomu*, op.cit., s. 5.

²⁶ Op.cit., s. 7.

gali się także zagwarantowania przez państwo realizacji innych praw i wolności obywatelskich.²⁷

Zagadnienia naukowo-wychowawcze i kulturalne zajmowały znaczące miejsce w programach Stronnictwa Demokratycznego. Zawarto w nich ogólne tezy dotyczące reformy systemu oświatowego oraz prawa obywateli o charakterze społeczno-kulturalnym: do bezpłatnej nauki, uczestniczenia w rozwoju nauki i kultury, korzystania z ich osiągnięć. W „Założeniach wyjściowych do programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej” za najważniejsze uznano stworzenie „(...) takich warunków społecznych, w których korzystanie z najwyższych osiągnięć nauki i sztuki oraz sama twórczość w zakresie tych największych dóbr kultury będą mogły jak najgłębiej i jak najszerzej stać się udziałem wszystkich.”²⁸

Na istotę powszechności korzystania z osiągnięć oświaty i kultury wskazano także w „Zarysie programu organizacji nowoczesnego państwa”. Rozważania dotyczące tej problematyki otwierały następujące uwagi: „Zważywszy na ogromne braki istniejące w dziedzinie oświaty, nauki i sztuki oraz upowszechniania kultury, Rzeczpospolita poświęci specjalną uwagę i specjalne fundusze na wyrównanie tych braków i podniesienie ogólnego poziomu cywilizacyjnego. Wszyscy obywatele Rzeczpospolitej otrzymają równe warunki startu życiowego przez

²⁷ *Konieczność demokracji*, „Młoda Demokracja”, 20. 11. 1943, s. 2. Zob. także np. *Demokracja nowożytna a szczęście człowieka*, „Tygodnik Polski nr 29, 4. 10. 1943, s. 2. Autor twierdził: „Demokracja nowożytna stawia jako naczelné punkty swego programu wolność, równość i pełnię praw obywatelskich w zakresie politycznym, a w dziedzinie materialnej żąda dla każdego obywatela prawa do pracy, pełnego rozwoju i zabezpieczenia na starość”.

²⁸ Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej, op. cit., s. 3. Wiele wypowiedzi o podobnej treści znajdowało się również w artykułach prasowych. Pisano np. „(...) przyszłą Polskę (...) chcemy widzieć taką, jak kreśliła ją Magna Charta polskiej demokracji, Manifest Towarzystwa Demokratycznego (...) - Odrodzona, niepodległa Polska demokratyczną będzie. Wszyscy bez różnicy wyznań i rodu odbiorą w niej umysłowe, polityczne, i socjalne usamowolnienie, nowy porządek obejmujący własność, pracę, przemysł, wychowanie i wszystkie stosunki towarzyskie na zasadach równości, (...) zajmie miejsce bezrządu, któremu przywłaszczyciele nazwisko praw dotąd nadają. Odrodzona Polska arystokratyczną republiką być nie może. Wszechwładztwo wróci do ludu, stan niegdyś panujący rozwiąże się ostatecznie, między lud zstąpi, stanie się ludem, wszyscy będą równi, wszyscy będą wolni, wszyscy dziećmi jednej matki – Ojczyzny”. *Reakcja i demokracja*, op.cit., s. 1.

powszechne i bezpłatne nauczanie, zapewniające każdemu określony poziom wykształcenia i przygotowania zawodowego. Szkoła musi być zasadniczo bezpłatna na wszystkich stopniach nauczania (na stopniu średnim i wyższym tylko dla uczniów odpowiadających wymaganiom klasyfikacji szkolnych)”²⁹

Podobne treści zawierała kolejna deklaracja programowa, w której stwierdzono: „(...) demokratyzacji politycznej, społecznej i gospodarczej towarzyszyć musi upowszechnianie kultury, udostępnianie każdemu udziału zarówno w konsumowaniu, jak i wytwarzaniu dóbr kulturalnych (...). Powszechna, bezpłatna szkoła ogólno-kształcąca dać musi każdemu obywatelowi określony poziom wykształcenia i wystarczające przygotowanie do pracy twórczej i dalszego rozwoju”³⁰.

Także w innych wypowiedziach za najważniejsze zadania w zakresie rozwoju oświaty, nauki i kultury uznano: zapewnienie nauczania powszechnego i bezpłatnego, objęcie oświatą szkolną i pozaszkolną dorosłych, nadanie szkole charakteru świeckiego, zapewnienie młodzieży równych praw do korzystania ze wszystkich typów szkół, rozbudowę sieci bibliotek, domów kultury, muzeów, upowszechnienie kultury w zakresie twórczości kulturalnej i jej odbioru.

W części publikacji obu nurtów Stronnictwa Demokratycznego prawa, wolności i obowiązki obywateli rozpatrywane były w kategoriach moralno - etycznych. Życie społeczne miało być poddane odpowiednim zasadom etyki, którymi powinien kierować się zarówno obywatel wobec państwa, jak i państwo wobec obywatela. Zaznaczono np.: „Nowy ład” jako całościowy system ustrojowy nowoczesnej demokracji (społecznej, gospodarczej i politycznej) powinien zabezpieczyć stosowanie w życiu zbiorowym zasad etyki, możliwość obrony człowieka przed wyzyskiem i przemocą i realizację idei sprawiedliwości społecznej oraz idei wolności w ramach rozszerzonych kompetencji zbiorowości wobec jednostki i podmiotowych praw jednostki, jako człowieka i obywatela”³¹. Podobne odwołania znajdowały się w innych deklaracjach programowych i wypowiedziach prasowych.

W „Zarysie programu organizacji nowoczesnego państwa” podkreślano: „Budowa więc nowego ustroju oprze się na wolnym, samo-

²⁹ *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa*, op.cit., s. 5.

³⁰ *Na chwilę przelomu*, op.cit., s. 3.

³¹ *Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej*, op.cit., s. 3.

dzielnym i uspołecznionym człowieku.”³² Dopelnieniem tego stwierdzenia stało się przekonanie o konieczności takiego określenia praw i obowiązków, które mogłoby pogodzić prawa obywateli do wolności i wszechstronnego rozwoju z interesem społeczeństwa.

Wiele odwołań do zasad etyki i pojęcia godności ludzkiej zawierał „Projekt Deklaracji Ideowej”. Dominowało w nim przekonanie o tym, iż podstawę przyszłego ustroju powinny stanowić ogólnoludzkie ideały etyczne. Pisano np.: „(...) najpiękniejsze hasła, najszczytniejsze ideały pozostaną tylko czczymi słowami, jeśli równocześnie człowiek nie ulegnie odrodzeniu. Demokracja w praktyce taką będzie, jaką ją stworzy człowiek. Dlatego jedynie niewzruszone i niezmiennie prawa moralne, wpajane w świadomość zbiorową, jedynie zasady humanitaryzmu, wolności, równości i sprawiedliwości społecznej, mogą wpłynąć na przebudowę psychiki człowieka. To też równoległe z realizacją programów polityczno - gospodarczych, należy dążyć do przebudowy psychiki i odrodzenia człowieka.”³³

Za respektowaniem zasad moralnych w życiu społecznym opowiadano się również w programie zatytułowanym „Na chwilę przełomu”. Zwracano w nim uwagę, iż: „Zasadnicze zmiany w strukturze państwa, aby były czynnikiem postępu dokonywać się mogą jedynie przy równoczesnym podnoszeniu kultury oraz przewartościowaniu i upowszechnieniu podstawowych pojęć etyki społecznej.”³⁴ Zakładano, że gwarancją urzeczywistnienia wolności obywateli i idei sprawiedliwości będzie upodmiotowienie obywateli sprawujących kontrolę nad życiem publicznym.³⁵ Zaznaczano wielokrotnie „ (...) polegać będzie ono na udziale obywateli w wykonywaniu funkcji publicznych na wszystkich stopniach zarządu publicznego - na podniesieniu czynnika kontroli i na rękojmiach praworządności”.³⁶

Zjawisku atomizacji społeczeństwa przeciwstawiano uspołecznienie jednostki i państwa. W typie „państwa społecznego” miała być zagwarantowana możliwość udziału obywateli w wykonywaniu funkcji publicznych na wszystkich poziomach organizacji państwa oraz kontroli działań aparatu administracyjnego - jak podkreślano „(...) przez system

³² *Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa*, op.cit., s. 6.

³³ *Projekt Deklaracji Ideowej*, op.cit., s. 5.

³⁴ *Na chwilę przełomu*, op.cit., s. 3.

³⁵ Op.cit., s. 5.

³⁶ Op.cit., s. 5.

organizacyjny oparty na udziale reprezentacji zrzeszeń robotniczych, chłopskich i pracowniczych”.³⁷ Twierdzono, że nowy ustrój powojennej Polski będzie nakładał na każdego obywatela obowiązek „ponoszenia pewnych ofiar na rzecz wspólnego dobra”. W sferze podstawowych obowiązków obywatelskich najczęściej uwagi zajmowały: obowiązek przestrzegania prawa, obowiązek płacenia podatków, obowiązek obrony ojczyzny i służby wojskowej. Wspomniano również o obowiązku szkolnym. Były one adresowane do obywateli, ale realizacja ich wymagała także podejmowania aktywnych działań państwa.

Wspólny dla obydwu głównych nurtów Stronnictwa był również stosunek do religii: tolerancja religijna i wykluczenie możliwości wykorzystywania religii do osiągnięcia celów politycznych. Opowiadano się za zrównaniem w prawach wszystkich kościołów i oddzieleniem ich od państwa. Uznawano, że wiara jest sprawą sumienia każdego obywatela, który powinien mieć prawo wyznawania i praktykowania publicznie swojej religii.³⁸ Stwierdzano również, że nie może stanowić ona o uprzywilejowaniu obywatela pod jakimkolwiek względem, ani też ograniczać go w realizacji swych podstawowych praw. Państwo powinno podejmować działania mające na celu zapobieganie temu by religii nie traktowano za instrument walki politycznej.

W większości publikacji negowano stawianie w powojennej Polsce Kościoła katolickiego na pozycji uprzywilejowanej, tak jak miało to miejsce w II Rzeczypospolitej. Zasygnalizowanie tej kwestii świadczy o tym, że działacze Stronnictwa Demokratycznego odrzucali przedwojenną formę organizacji państwa również i w tym zakresie.

W styczniu 1944 r. swoje założenia programowe sformułował Ruch Młodej Demokracji. Wskazując na niezbędne gruntowne przeobrażenia systemowe w wyzwolonym kraju, za fundamentalny uznał postulat „likwidacji wyzysku człowieka przez człowieka.” Za szczególnie istotne elementy ustrojowe traktowano także przestrzeganie zasad wolności i równości społecznej: zniesienie przywilejów klasowych, obowią-

³⁷ *Projekt Deklaracji Ideowej Stronnictwa Demokratycznego*, op.cit., s. 2.

³⁸ *Projekt Deklaracji Ideowej Stronnictwa Demokratycznego*, op.cit., s. 4. Zob. także: *Tezy Ideowe Stronnictwa Polskiej Demokracji*, op.cit. Głoszono w nich: „Wiara jest rzeczą sumienia każdego obywatela. Wszystkie wyznania religijne, uznane przez państwo, będą miały zapewnioną prawnie swobodę rozwoju. Wyznanie nie może stanowić o uprzywilejowaniu obywatela w jakimkolwiek względzie, ani też ograniczać go w jakimkolwiek prawie”.

zywanie zasady, „że jedynym źródłem dobrobytu jest praca”, która miała stanowić nie tylko prawo do korzystania z „dorobku osiągniętego przez społeczeństwo”, ale także obowiązek obywateli.³⁹ Prawo do prywatnej własności miało być utrzymane, ale ograniczone interesami społeczeństwa (likwidacja wielkiej własności ziemskiej i w przemyśle).

Młodzi demokraci opowiadali się za równym traktowaniem przez państwo wszystkich narodowości i wyznań. Uzasadniali to następująco: „Narodowość czy wyznanie nie mogą stanowić o jakimkolwiek uprzywilejowaniu obywatela lub ograniczenia go w jakichkolwiek prawach. Wszystkie narodowości wchodzące w skład Państwa Polskiego są równouprawnione. Mają one prawo rozwijać swą narodową kulturę w swym ojczystym języku. Wszystkie wyznania mają prawo swobodnego rozwoju. Żadne nie może być zwalczane, ani szczególnie popierane przez Państwo”.⁴⁰

Zdaniem działaczy RMD szczególną ochroną państwa powinna być otoczona oświata i kultura. Pisano na ten temat: „Potęga Rzeczypospolitej zależy nie tylko od potęgi gospodarczej, ale też od wielkości kultury duchowej i materialnej narodu. Cały naród musi mieć możliwość tworzenia własnej kultury, korzystanie z jej dóbr powinno być zapewnione ogółowi w jak najszerszym zakresie. Cała młodzież musi mieć zapewnioną możliwość nauki. Zakres powszechnego szkolenia przymusowego musi być rozszerzony. Wszelka nauka musi być bezpłatna. Nauka i sztuka muszą mieć zapewnioną możliwość swobodnego rozwoju. Muszą znaleźć jak najdalej idące poparcie ze strony Państwa”.⁴¹ Warunki powszechnego korzystania z nich miało stworzyć m.in.: bezpłatne szkolnictwo (dziesięcioletnia szkoła powszechna), rozbudowa oświaty pozaszkolnej, swobodny rozwój kultury.

Z innych świadczeń społecznych zwracano uwagę na konieczność zagwarantowania: powszechności i bezpłatności ochrony zdrowia, bezpłatnego korzystania z porad lekarskich, w tym również leczenia szpitalnego, obowiązku otoczenia przez państwo opieką ludzi niezdolnych do pracy: chorych i starców, budowy świetlic, boisk, domów wypoczynkowych.

³⁹ *Program Ruchu Młodej Demokracji*, „Młoda Demokracja” nr 3, 12. 01. 1944, s. 1 – 4.

⁴⁰ *Op.cit.*, s.2.

⁴¹ *Op.cit.*, s.3.

Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa problematykę praw i swobód obywatelskich rozpatrywała w kontekście dobra społeczeństwa i państwa. Już w pierwszym opublikowanym dokumencie – „Deklaracji Ideowej Polskiej Ludowej Akcji Niepodległościowej” zwracano uwagę na to, aby w odbudowanym kraju nie było miejsca na antynomię społeczeństwa i państwa. Państwo - traktowane jako dobro wspólne wszystkich obywateli – powinno dać „możliwość obywatelowi wykazania swej inicjatywy twórczej nie dla dobra klikki czy klasy, ale dla dobra całego narodu”.⁴²

W „Projekcie ustroju państwa” rozważania dotyczące ustroju politycznego rozpoczynało stwierdzenie: „Polska jest demokratyczną republiką, istniejącą dla dobra swych obywateli. Obywatelom Polski jest każdy na stałe w niej osiadły tubylec, który chce nim być, a którego ani prawo, ani jego własna działalność nie wykluczyły. Wszyscy obywatele polscy mają równe prawa polityczne”.⁴³

W dokumentach PLAN prawa i wolności obywatelskie zostały obwarowane ograniczeniami wynikającymi z interesu społecznego i państwowego. Rygorystycznie powiązano je z obowiązkami wynikającymi z realizacji celów społecznych. Wymieniono trzy podstawowe obowiązki: powszechnego kształcenia młodzieży, służby wojskowej i pracy.⁴⁴

Obowiązkowi nauki poddana była młodzież od siódmego roku życia. Optowano za ośmioletnią szkołą powszechną i czteroletnią średnią.

Za szczególne zobowiązanie potraktowano służbę wojskową. Mieli ją odbywać mężczyźni przez półtora roku, powołani między dwudziestym a dwudziestym trzecim rokiem życia. Nie wyłączono z niej kobiet, dla których projektowano roczny wymiar służby w oddziałach sanitarnych, łączności lub podobnych.

Egzystencję obywateli miało zapewnić nie tylko prawo do pracy, ale i powszechny obowiązek pracy, z określonym ustawowo minimalnym wynagrodzeniem. Obywatel miał prawo, ale i obowiązek (przymus) pracy. Praca była wynagradzana w ten sposób, aby minimum wynagrodzenia pokrywało koszty utrzymania. Kobiety od obowiązku pracy -

⁴² *Deklaracja Ideowa Polskiej Ludowej Akcji Niepodległościowej*, Warszawa 10-11 1939.

⁴³ *Projekt ustroju państwa*, Warszawa 1942.

⁴⁴ *Op.cit.*, s. 24.

przez czas określony ustawą – zwalniało macierzyństwo. W tym okresie od swego pracodawcy otrzymywały zasiłek równy wynagrodzeniu za pracę, wykonywaną poprzednio.

Uznając za krzywdzący tradycyjny podział pracowników na fizycznych i umysłowych swoiście interpretowano kategorię obowiązku pracy, rozszerzając go na wymianę rodzajów wykonywanych zajęć. Proponowano, aby pracownicy umysłowi przynajmniej przez jedną godzinę w ciągu dnia wykonywali pracę fizyczną. Robotników zaś zobowiązywano również przez co najmniej jedną godzinę dziennie do prac w instytucjach społecznych, stowarzyszeniach, spółdzielniach itp.

Zwracają uwagę rygory formalne, którym została poddana swoboda wyznania. Stwierdzono, że obywatele mają pełną wolność przekonań, ale nadużywanie jej miało ulec ograniczeniu. Proponowano jednocześnie, aby zmiana wyznania była uznawana przez władze dopiero po dokonaniu odpowiedniego wpisu do rejestru dokumentującego ten fakt.

Postulowano równość traktowania przez państwo wszystkich wyznań religijnych, wskazując jednakże na pewne uprzywilejowanie religii rzymsko – katolickiej. Sądzone, że ponieważ większość społeczeństwa wyznawała religię rzymsko – katolicką – to kościół katolicki powinien mieć przywilej tego, aby jego świeckie duchowieństwo pobierało od państwa uposażenie. Decyzję o ilości duchownych utrzymywanych przez państwo i wysokości ich uposażenia miał podejmować Sejm. Enumeratywnie zostały określone prawa i obowiązki duchowieństwa. Parafie, w których ponad 80% ludności należało do jednego kościoła mogły stanowić gminy wyznaniowe.⁴⁵

W sposób oryginalny PLAN wypowiedział się na temat prawa zawierania związków małżeńskich. Do ważności małżeństwa wymagano „(...) oprócz dość wczesnego zamiaru pobrania się, także świadectwo z ukończenia obowiązkowej nauki szkolnej i zadośćuczynienia obowiązkowi służby w wojsku”.⁴⁶ Wobec władz publicznych miały być ważne tylko te związki małżeńskie, które były udzielane przez osobę duchowną i w obecności jako świadka urzędnika gminy. Na życzenie nowożeńców w urzędzie gminy mógł się odbyć ślub cywilny. Obywatele posiadaliby prawo do zrzeszania się. Zakładano jednak istnienie cenzury prewencyjnej. Ogólnie stwierdzano, że kontroli

⁴⁵ Op.cit., s. 25.

⁴⁶ Op.cit., s. 25.

podlegać miały „poufne i publiczne” zebrania i zgromadzenia, nie przedstawiając żadnych szczegółowych wyjaśnień na ten temat.

„Projekt ustroju państwa” zawierał w wielu miejscach niedookreślone (a w niektórych momentach wręcz nieczytelne) koncepcje, oddające w ręce władz zbyt duże uprawnienia do interpretacji praw i swobód obywatelskich. Spowodować to mogło, mimo werbalnych zapewnień o wolności przekonań obywatelskich, możliwość ich ewentualnego znacznego ograniczenia przez państwo.

Członkowie PLAN wypowiedali się również na temat możliwości uzyskania obywatelstwa państwa polskiego. Mogła otrzymać je każda osoba o nieskazitelnej opinii, która zamieszkuje co najmniej od 10 lat na terytorium Polski, posługuje się w mowie i piśmie językiem polskim. Jednym z warunków była także znajomość umowy związkowej (PLAN optował za utworzeniem federacji państw Europy Środkowej i w jej kontekście prezentował swoją koncepcję powojennego ustroju Polski) i konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Nie przewidywano możliwości posiadania podwójnego obywatelstwa i przyznawania go osobom pochodzącym z „narodów od tego prawa wyłączonych” tj. Niemcom, obywatelom ZSRR, Włochom i Japończykom.⁴⁷ Aby nie utrudniać emigrantom powrotu do kraju zakładano, że dla Polaków, którzy urodzili się w granicach Polski z 1772 roku i posługują się językiem polskim oraz dla urodzonych zagranicą z rodziców narodowości polskiej Sejm ustali łagodniejsze warunki uzyskania praw obywatelskich.

W następnej publikacji PLAN ograniczone zostały uprawnienia władz do ingerencji w zakresie wolności obywatelskich. Pozostawiono obywatelom większą swobodę w możliwości korzystania z przyznanych im praw i wolności. Autorzy „Form zestroju społecznego” opowiadali się za przygotowaniem obywatela do życia społecznego – jak pisali – „(...) pełnego godności osobistej i szacunku dla cudzej wolności, a nie (...) przystosowanego (...) do nakazów i zakazów władz (...) pokornego sługę”.⁴⁸ Prezentowali poglądy, według których życie społeczne wymaga pewnego ograniczenia wolności jednostek i częściowej rezygnacji z zaspokojenia swoich potrzeb, ale tylko dobrowolność tej rezygnacji stanowić może warunek zachowania równowagi w relacjach: jednostka – społeczeństwo. W dokumencie tym widać wpływ idei

⁴⁷ Op.cit., s.25.

⁴⁸ *Formy zestroju społecznego*, Warszawa 1943, s. 24.

solidaryzmu społecznego. W artykule 5 „Tez do projektu Konstytucji” stwierdzano, że urząd oparty będzie „(...) na powszechnym solidarnym wysiłku jednego dla wszystkich i wszystkich dla jednego (...)”.⁴⁹

Projektowano najpóźniej po upływie 10 lat od odzyskania niepodległości – 36-godzinny tydzień pracy, możliwość przejścia na emeryturę w wieku 55 lat dla pracowników fizycznych i 60 lat dla pracowników umysłowych, powszechne ubezpieczenia społeczne, bezpieczeństwo i higienę pracy, bezpłatną pomoc lekarską.⁵⁰

Każdy obywatel posiadał prawo do swobodnego wyrażania swoich myśli i przekonań. Nadużywanie tego prawa miało być karalne na wniosek pokrzywdzonego, z oskarżenia prywatnego.

Rzeczypospolita zabezpieczać miała również obywatelom prawo do zrzeczeń i zgromadzeń. Nadużycie tego prawa mogło być stwierdzone jedynie przez Sąd Konstytucyjny. Domagano się, żeby był on wykorzystywany tylko w wyjątkowych przypadkach, „(...)groźących rzeczywistym niebezpieczeństwem istniejącemu ustrojowi społecznemu władny odmówić lub pozbawić tej wolności (...)”.⁵¹

Za niedopuszczalne zostały uznane wszelkie ograniczenia prasy, cenzura i system koncesyjny na wydawanie druków. Nie proponowano jednak w tym zakresie konkretnych rozstrzygnięć.

Za nietykalną traktowano osobę obywatela, mieszkanie i jego korespondencję. Wolność ta mogła ulec ograniczeniu jedynie na wniosek władz sądowych, co nie wyłączało postępowania konstytucyjnego w wypadku jej nieuzasadnionego ograniczenia. Naruszenie zastrzeżonych w konstytucji praw i wolności mogli obywatele zaskarżyć do Sądu Konstytucyjnego.

W inny sposób odniesiono się do obowiązków obywateli. Za bezdyskusyjną przyjęto konieczność przestrzegania prawa, szacunku dla organów państwowych, wypełniania zobowiązań podatkowych. Zachowano obowiązek nauki. Przeciwwstawiano się zaś skoszarowanej służbie

⁴⁹ Op.cit., s. 3. Zob. także np. *Postawa obywatela wobec zagadnień politycznych*, „Dziennik Polski” nr 478, 9. 02. 1942, s. 4.

⁵⁰ *Formy zestroju społecznego*, op.cit., s. 12. Pisano: „Nie pretendując bynajmniej do ostatniego głosu w tej sprawie pragniemy zapoczątkować dyskusję na temat przyszłego ustroju Polski”.

⁵¹ *Formy zestroju społecznego*, op.cit., s. 12. Domagano się: „Niepracujący a zdolni do pracy albo osoby pracujące wyłącznie dla osiągnięcia niedozwolonego zysku, nie będą korzystać z żadnych dobrodziejstw, zapewnionych przez Konstytucję i przez pochodne ustawy. Op cit., s. 13.

wojskowej oraz tak zdefiniowanemu jak w „Projekcie ustroju państwa” obywatelowi pracy. Zastrzegano: „Każdy obywatel ma obowiązek ponosić wszelkie ciężary i świadczenia publiczne ustanowione przez ustawę obowiązującą bądź przez opublikowane na ich podstawie uchwały organów, upoważnionych do ustanawiania ciężarów i świadczeń”.⁵²

Porównując obydwie dokumenty zauważyć można, że w poglądach działaczy PLAN nastąpiło dość istotne przewartościowanie ich punktu widzenia na wolności i prawa obywatelskie. O ile pierwszy z nich prezentował dość nierealne propozycje, o tyle drugi, odwołujący się do praw naturalnych i obywatelskich, podkreślający istotę przestrzegania praw i wolności jednostki, należał do propozycji wynikających z reinterpretacji liberalno - socjalnego widzenia świata. Trudno określić jednoznacznie co spowodowało zmianę poglądów PLAN na powyższe kwestie.

W „Deklaracji Centralizacji Stronnictw Demokratycznych, Socjalistycznych i Syndykalistycznych”, w której jedne z głównych ról przypadły Stronnictwu Polskiej Demokracji i Polskiej Ludowej Akcji Niepodległościowej, także zawarto rozważania dotyczące praw i wolności obywatelskich. Autorzy stwierdzili, że państwo ma obowiązek zapewnienia każdemu obywatelowi, bez względu na narodowość i wyznanie podstawowych wolności i praw, m.in.: bezpieczeństwa osobistego, swobody przekonań, prawa do pracy i faktycznego wpływu na całość życia publicznego. Obywatele niepodległej Polski mieli być objęci systemem szeroko rozbudowanych ubezpieczeń społecznych, które powinny być zorganizowane na zasadach samorządności i podlegać kontroli społecznej.⁵³ Wierzenia religijne pozostawiano woli jednostki. Nie mogły one stwarzać podstaw do posiadania żadnych przywilejów.

W organizacji oświaty i życia kulturalnego opierać się miano na: „(...) dziesięcioletniej, przymusowej, bezpłatnej szkole, wychowującej nie w kulcie dla zysku osobistego jednostki, lecz w idei pracy dla dobra ogółu”.⁵⁴ Zapowiadano także, że „udostępnione będą wszystkim równe możliwości korzystania ze źródeł kultury, z których czerpać będzie

⁵² Op.cit., s. 15.

⁵³ *Deklaracja Centralizacji ...*, op.cit., s. 8.

⁵⁴ Op.cit.

każdy w zależności jedynie od indywidualnych uzdolnień i zainteresowań (...)"⁵⁵

Związek Odbudowy Rzeczypospolitej także opowiadał się za równymi dla wszystkich obywateli prawami i obowiązkami. W wydawanych publikacjach spośród praw i wolności obywateli akcentował przede wszystkim wolność sumienia, słowa, prasy oraz prawo do zrzeszania się.

W „Ruchach społeczno-politycznych” omawianą problematykę przedstawiano głównie poprzez pryzmat idei chrześcijańskich.⁵⁶ Punktem wyjścia do rozważań na ten temat stało się stwierdzenie: „Każda doktryna bez względu na jej ideę przewodnią, jest wsteczną, jeśli dąży do stłumienia woli człowieka, gdyż zmierza zarazem do zatamowania źródła postępu ludzkiego, jakim jest bogactwo nieustannych przemian form i treści życia społecznego. Wyzwolenie człowieka jest zasadniczym warunkiem postępu”.⁵⁷

Najważniejszym prawem człowieka miało być prawo do swobodnego rozwoju i twórczości. Zastrzegano oczywiście, że wolność jednostki nie może oznaczać dążeń do anarchii. Człowiek traktowany jako jednostka społeczna musi mieć prawo, ale i obowiązek indywidualnego doskonalenia się oraz brania udziału w działaniach podejmowanych przez społeczeństwo.

Prezentowane ugrupowania w dziedzinie praw, wolności i obowiązków obywateli w powojennej Polsce starały się formułować program o charakterze uniwersalistycznym. Domagały się aby stosunek obywatela do państwa był wolny od nieufności a pojęcie „ojczyzna” – jak głosiły – przestało być pustym dźwiękiem. Dla państwa obywatele nie powinni stanowić tylko obiektów rządzenia. Każdy obywatel bez względu na narodowość pochodzenie, wyznanie, płeć winien posiadać równe prawa oraz obowiązki spełniane wobec państwa, posiadając jednocześnie gwarancję pełnego i swobodnego rozwoju osobowości. Często nie precyzowano jednak jak zagwarantować w przyszłej Polsce realizację proponowanych praw i wolności obywatelskich. Niektóre sugestie dotyczące rozwiązania problematyki mniejszości narodowych

⁵⁵ Op cit. Zob. także: *Demokracja i propaganda*, „Przegląd Propagandowy” nr 5, 1. 09. 1943, s. 1.

⁵⁶ *Ruchy społeczno – polityczne*, Warszawa 1943, s. 15. op.cit., s. 16.

⁵⁷ Op.cit., s. 16.

świadczą zaś o tym, że zakładana równość praw nie zawsze się do nich odnosiła.

W katalogu postulowanych praw zamieszczano prawa i wolności osobiste i polityczne oraz ekonomiczne, socjalne i kulturalne, mające w swych założeniach wyrównać start życiowy i umożliwić obywatelom awans społeczny. W badanych artykułach prasowych i drukach zwartych wymieniano: prawo do wolności i bezpieczeństwa, nietykalności osobistej, ochrony mieszkania, tajemnicy korespondencji, wolności myśli, sumienia i wyznania, zgromadzeń, zrzeszania się, prawo do bezpłatnej nauki, pracy oraz jej ochrony, minimalnego wynagrodzenia, własności prywatnej, zabezpieczenia społecznego, bezpłatnej opieki lekarskiej, korzystania z dóbr kultury. Akcentowano także istotność prawa każdego obywatela do czynnego udziału w życiu publicznym (dostęp do służby publicznej). Podkreślając łączność traktowania interesów jednostki i ogółu, rozpatrywano zagadnienia związane z prawami i swobodami obywatelskimi we wzajemnych związkach: dobra jednostki, społeczeństwa i państwa. Podmiotowość obywateli stanowić miała jedną z zasad fundamentalnych powojennej Polski jako demokratycznej republiki parlamentarnej, w której osiągnięty zostanie – jak oczekiwano – kompromis pomiędzy dobrem powszechnym a prawami jednostek do wszechstronnego rozwoju.